

K. ŠIRVYDO „DICTIONARIUM TRIUM LINGUARUM“ NAUJADARAI

K. PAKALKA

Beveik visuose lietuvių kalbos senuosiuose raštuose ir dvikalbiuose ar daugikalbiuose žodynuose galima rasti naujadarų¹. Jų gausumu iš kitų XVII–XVIII a. lietuvių kalbos leksikografijos darbų labiausiai išsiskiria K. Širvydo žodynas „*Dictionarium trium linguarum*“², ypač jo trečiasis (1642) leidimas.

K. Širvydas, sudarinėdamas lenkų–lotynų–lietuvių kalbų žodyną, pasinaudojo lenkų XVII a. leksikografų N. Folkmaro ir G. Knapskio žodynų lenkiškų bei lotyniškų žodžių registras ir stengėsi duoti lietuviškus atitikmenis. Pirmajam SzDi leidimui lenkiškus ir lotyniškų žodžius K. Širvydas ėmė iš N. Folkmaro žodyno „*Dictionarii Quadrilinguis, Latinogermanopolonicograeci*“ 1623–1624 metų leidimo, trečiajam papildytajam leidimui — iš G. Knapskio „*Thesaurus Polono-Latino-Graecus*“ (1621)³.

Lietuvių kalbos tradicijos viešajame ir kultūriniame gyvenime tuo metu buvo silpnos. Lietuvių kalbą plačiau vartojo tik feodalų pavergtą ir engiamą liaudis.

K. Širvydo laikais lietuvių rašomoji kalba dar neturėjo tvirtų tradicijų. Lietuvos valstybės administracijoje, prieš pasirodant Lietuvoje raštijai gimtąja kalba ir vėliau, plačiai buvo vartojama senoji slavų, lotynų ir lenkų kalba.

XVI a. pasirodžiusiai lietuviškai raštijai stigo terminų bei žodžių įvairioms visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo sąvokoms reikšti. Ypač daug lietuviškų atitikmenų prireikė K. Širvydui, sudarant trikalbį žodyną.

K. Širvydui teko pačiam kurti daug naujadarų įvairiems gyvosios ir negyvosios gamtos, materialinės ir dvasinės kultūros, visuomeninio gyvenimo ir kitiems dalykams pavadinti.

Daugiausia naujadarų yra iš dvasinės kultūros ir visuomeninio gyvenimo

¹ Plg. V. Drotvinas, XVI–XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinių daiktavardžių darinys dėmenų atžvilgiu. — „Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai“, 3, 203–220, Vilnius, 1957; XVI–XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinių daiktavardžių dėmenų jungimo būdai. — „Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai“, 8, 59–88, Vilnius, 1959.

² Toliau jį žymėsime santrumpa SzDi.

³ Plačiau žr. K. Pakalka, iš K. Širvydo „*Dictionarium trium linguarum*“ istorijos. — „Lietuvių kalbotyros klausimai“, 3, 277–287, Vilnius, 1960.

sričių. Kai kurie iš jų, pavyzdžiui, bažnytiniai ir filologiniai terminai, čia bus mažai liečiami, nes jie nagrinėjami kituose straipsniuose⁴.

K. Širvydo naujadarais bus laikomi tokie žodžiai bei perifrastiniai pavadinimai, kurie yra paties K. Širvydo sudaryti šnekamosios kalbos pavyzdžiu arba morfemiškai išversti iš lenkų (kartais ir lotynų) kalbos ir nesutinkami kituose iki K. Širvydo pasirodžiusiuose raštuose. Paprastai šie žodžiai žymi naujas sąvokas, naujus daiktų pavadinimus, kurių trūko XVII a. lietuvių rašomojoje kalboje.

Nustatant naujadarus, remiamasi „Lietuvių kalbos žodynu“ (I–V t.) ir šio žodyno kartoteka. Kadangi ne visi XVI–XVII a. kalbos paminklų žodžiai yra išrašyti į kartoteką, tai K. Širvydo naujadarai nustatomi kol kas apytikriai.

Straipsnyje probėgšmais paminimi ir semantiniai SzDi naujadarai.

Naujadarai pateikiami iš pirmojo (1629) ir trečiojo (1642) SzDi leidimo. Daugiausia čia remiamasi SzDi trečiuoju papildytu leidimu.

Pavyzdžiai rašomi originalo rašyba. Vietoje žodyne skyrybai vartojamų vertikalinių brūkšnelių ir ten, kur jų nėra, bet būtinai reikalingi, rašomi kableliai. Tarp lenkų ir lotynų kalbų žodžių dedamas taškas. Prie pirmojo ir trečiojo leidimo pavyzdžių rašomos atitinkamos santrumpos — D¹, D³. Greta santrumpų esantieji skaičiai žymi pirmojo SzDi leidimo originalo lapą, o trečiojo — puslapį. K. Širvydo „Punktų sakymų“ (1629, 1644) cituojami žodžiai žymimi santrumpomis PS I, PS II.

Pavyzdžiai pateikiami su lenkiškais ir lotyniškais atitikmenimis, kad iš jų geriau būtų matyti lietuviškų atitikmenų daryba, žodžių reikšmės ir kt. Iš žodyninio lizdo dažniausiai duodami ne visi lietuviški paraleliniai atitikmenys, bet tik rūpimas žodis.

Daugiausia cituojami daiktavardiniai ir veiksmažodiniai naujadarai. Būdvardinių ir veiksmažodinių naujadarų (ypač priesaginių) kilmė ir daryba sunkiai susekama, todėl straipsnyje jie mažiau teliečiami.

SzDi naujadarai čia aptariami pagal pagrindinius priešdėlinių, priesaginių ir sudurtinių žodžių darybos tipus. Po sudurtinių žodžių apžvelgiami dvižodžiai ir daugiažodžiai terminai. Priešdėliniai naujadarai pateikiami pagal daiktavardžių, būdvardžių, veiksmažodžių priešdėlius, priesaginiai — tematiškai (pagal priesagų reikšmes), sudurtiniai — pagal sudaromąsias žodžių dalis. Sudurtiniai naujadarai siaurai liečiami. Jie nagrinėjami aukščiau minėtuose V. Drotvino straipsniuose. Čia duodami tik būdingesni naujadarų pavyzdžiai, iš kurių išryškėja mūsų minėtieji žodžių darybos tipai.

⁴ Daugelį penktojo leidimo bažnytinių terminų (pirmajame jų nedaug) yra aptarusi lenkų kalbininkė N. Borovska straipsnyje „Wpływ słowiańskie na litewską terminologię kościelną na podstawie Dictionarium Szyrwida“, išspausdintame knygoje „Studia z filologii polskiej i słowiańskiej“, 2 t., Warszawa, 1957. Minėtame straipsnyje N. Borovska SzDi penktojo leidimo bažnytinius terminus palygino su M. Daukšos „Postilės“ (1599) bažnytiniais terminais ir priėjo išvadą, kad K. Širvydas atliko didelį svetimos bažnytinės terminologijos lietuvinimo darbą.

Filologiniai terminai yra pateikti A. Balašaičio ir K. Pakalkos straipsnyje „Filologijos terminai K. Širvydo žodyne „Dictionarium trium linguarum“. — „Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai“, A 1(8), 211–216, Vilnius, 1960.

Norėdami straipsnyje duoti didesnę naujadarų skaičių ir labiau išskirti pagrindinius darybinius tipus, apibendrinimuose pateikiame ir tekste necituotų pavyzdžių.

Priešdėliniai dariniai

Daugelį lenkų kalbos priešdėlinių žodžių K. Širvydas išvertė priešdėliniais naujadarais.

a) Priešdėliniai daiktavardžiai:

ap-, api-

apgirdinimas (: posłuch, v. słuch) D³331;
apgulimas (: obłąkanie. Obfidio) D¹101;
apidara (: oprawa ksiąg, miecza, etc. Integumentum scorteum) D³268;
apilayka (: zaniedbanie czego. Neglectus, incuria, neglectio) D³524;
apwieldeimas (: opanowanie. Occupatio, obfessio, circumfessio) D³256.

at-

atduotoias (: oddawca. Retributor, recompensator) D¹105;
atguldineimas (: odwołanie et odwołka. Dilatio...) D¹109;
atmetałas (: odmiot, v. wymiot et odrzutek) D³248;
atmintine (: pamięć, pamiątka. Memoria, monimentum, monumentum) D³283;
atspeis žodžieys (: odpór słowny. Infirmitas rei, refutatio, confutatio, dissolutio criminis) D³250.

ažu-

ažugulditoias (: założyciel. Fundator) D¹209;
ažukalbis (: zamówka. Praetextus) D¹209;
ažufiraudanimas (: zaplonienie. Rubor) D¹210;
ažustoklis (: zastąpienie, zaślonyenie. Interpositus, us, interiectus, us) D³531;
ažuweyždetoias (: opiekun. Tutor, curator, patronus) D¹114.

iš-

iždalitoias (: rozdzielca. Distributor, partitor, diuisor) D¹157;
iždetuwe (: schowanie. Conditorium, receptaculum) D³399;
ižduodimas (: wydatek. Expensa) D¹199;
ižluosuoitoias (: wyzwalcz. Liberator, adfertor, vindex) D³510;
ižsiutoias, ižsiuweias (: wybywacz. Acu pictor) D¹203.

ne-

nebuytis, ne esibe (: niebytność. Absentia) D¹92;
nederiste (: niegodność. Indignitas) D³204;
nekalbolis (: niemowlątko. Infans) D³205;
nemokslas, nežinia (: nieumiejętność. Imperitia, ruditas, ignorantia) D¹97;
nepadarište (: nieuczynność. Detrectatio officij, beneficentiae neglectus) D³219;
ne sugulda (: nierymowność. Inconcinnitas, inconsequentia) D³215.

nu-

nudatovimas (: udawanie, udanie. Commendatio) D³454;
nupirmintoias (: uprzedźciel. Praecursor) D¹187;

nuraßkitoias (: obrywacz owocu. Legulus, strictor auulfor) D³236;
nusiuntine (: posłanica. Nuntia) D³331;
nuitirpintoia żuwele (: dręt wik ryba. Torpedo) D³53.

pa-

padariste (: uczynność. Officium) D³454;
pagaweias (: podchwytacz, podsłuchywacz. Obseruator, speculator) D³307;
paklausinetioias (: podsłuchacz. Explorator, coricaeus) D¹128;
paniuriste (: melankolia choroba. Melancholia) D³167;
porodibe (: pozor, okazałość. Species, ostentatio) D³342.

per-

perdużimas (: spadanie, rospadlina. Fractura offis) D³414;
perpirkieias (: przekupień et przekupnik. Institor, propola) D¹114;
persaugoimas (: przeştroga. Commonefactio) D¹145;
perżwalgitoias knigu (: cenzor ksiąg. Librorū iudex, censor, reuifor) D³27;
perregieimas (: przeżyżenie. Praedeştinatio, prouidentia, fatum) D¹146.

pra-

prailgis gen: *gio* (: przedłużenie. Prorogatio, productio) D³349;
praminimas (: nazwisko. Nomen) D¹91;
prailginimas (: przedłużenie. Cunctatio, prorogatio, mora) D¹142;
prażwalgitoias (: śpieg. Explorator, speculator) D³415;
prastaieia (: grzeßnica. Peccatrix) D¹40.

pri-, prie-

pribuytis (: rezydencya plebana, staroşty etc. Sedes aut habitatio praefecti alii-
cuius) D³376;
pridereimas (: przyştoiność. Decor, decorum, conuenientia) D¹151;
prikasas (: przekop v. Row, okop) D³351;
priepulte (: przymiot, prżypadłość. Attributio, accides, qualitas) D³363.

su-

sugulda (: składność. Conuenientia, concinnitas) D³405;
sumustitoias (: zmyßlacz. Fictor, simulator) D³549;
supratibe (: poiętność rozumu. Captus, docilitas) D³317;
sufieimas (: schadzka. Synodus, conuentus, congressus, conuenticulum) D¹163;
sufitiekieias (: potykacz. Confertor, praeliator) D³337.

uż-

użdungte (: pokrywka, trop: Praetextus, integumentum obtentus, us) D³319;
użgulimas (: naleganie. Flagitatio, solictatio) D¹87;
użpultoias, użiotoias (: naieżdnik. Emiffarius, inuasor) D³189;
użpuolis, użio=imas (: najazd. Incurfio, incurfus, infultus, inuasio) D³189.

b) Prießdėliniai veiksmazodziai:

ap-

apmeluoiau (: potwarzam kogo o co. Calumnior, criminor odio factū aliquid) D³317;
apnaßlinu (: oßierocam. Orbo, derelinquo) D¹115;

aprikinu (: omylam kogo. Frustror aliquem, fasso, decoquo res alicuius, induco in errorem aliquem) D³265;
apfiżadu (: ślubuję. Voueo, promitto, recipio, spondeo, polliceor) D¹169;
apßaukineiu (: rozwoływam co. Cōclamito tota urbe aliquid, deblatero) D³391.

at-

atgimdżiu (: odradżam, żnowu rodzę. Regenero aliquid) D³251;
atguldżiu (: odłożyć. Decerpo) D¹106;
atfiżpriſiekiu (: odprzysięgam. Abiuro, eiuro) D¹107;
atfiżinklint kriżiu ſwyntu (: odżegnać się czego. Cruce ſacra malum auertere) D³256.

iż-

iżmetineiu ing akis kam (: urągam się, natrąsam się ż kogo. Inſulto alicui, improprio) D³461;
iżſimuſineiu (: wybiiam się. Scateo, ſcaturio, mano, emano, promano) D¹199;
unt to iżſirundu (: bawię się tym. Hoc ago, hoc verſo, tracto...) D³9;
iżſtatau (: wystawuję. Ad pecandum procliuis) D¹203.

ne-, neda-, da-

neiżpażiſtu (: nieprzyżnawam. Nego) D³214;
neklaufitas (: nieſłuchany. Inauditus) D³216;
neiżgaletas (: nieprżebity. Inuictus, inconfoſſus) D¹95;
nedaeis (: niedoſtły. Citus, immaturus item quod non ex ſententia ſuccedit) D¹93;
nedamoku (: zoſtaię na liżbie, niedopłacam. Reliquor, aris) D³552;
nedaſwerius (: nieważny (prop:). Non aequat, non implet libram) D³220;
daeydineiu (: dochodzę. Adeo, accedo, aggredior, peruenio) D¹22;
dakalbu... daſikalbu ko (: domawiam czego. Finem facio ſermoni) D³49.

nu-

nuregiu (: wypatruję. Speculando aſſequor, ſpeculor) D³502;
nudaliu (: udzielam. Communico, participo, imperto, et or, diſtribuo) D¹185;
nufiduomi (: udawam się. Simulo prae me fero item vendito, oſtento) D¹185;
nufilinkſminu (: uciebam. Oblecto, conſolor, voluptate afficio) D¹184;
nufitrokſti (: upragnąć się. Concipere ſitum) D³459.

pa-

paminkſtau (: namiękam. Mollior) D³191;
paſaugineiu (: podſtrzegawam. Obſeruo) D¹128;
paſawinu (: przywłaſzczam. Adſcribo, attribuo, imputo, vendico, acceptum, refero) D¹151;
paſinauina (: ponawia się co złego. Redintegratur, recrudescit morbus) D³324;
pauntru (: podwoiam. Gemino, duplico) D¹128.

per-

pergalu (: przewyćięgam. Vinco, ſupero, antereo, antecello, praeualeo) D¹146;
perpraßau (: przepraßam. Deprecor, veniam, poſtulo) D¹144;
perdawanoiu (: praedaruję. Muneribus corrumpo) D¹142;

perregiu (: pržeyřę. Praeuideo, prospicio, praedestino) D¹146;
perfaugau (: pržeftržęgam. Caueo, custodio, seruo... obseruo) D¹145.

pra-

pragausu (: pržymnařam czego. Augeo, adaugeo, affero, do incrementum) D³363;
prapilu (: pržefypuie. Ultra modum vas impleo) D³357;
prajaydžiu (: pržęgrawam, tracę. Perdo ludum) D³350;
prajimiu (: pržęznacřam. Praesignifico, praemonstro, portendo) D³359;
prawadinu (: pržęřzywam. Cognomino) D¹146.

pri-

pridaugu (: pržymnařam. Augeo, addo, adijcio) D¹149;
priduomi (: pržydaie. Addo, adijcio, subiungo) D³361;
prigrařinu (: pržypiekrřam. Exorno, fucum facio) D¹149;
priguldžiu (: pržylacřam. Aggrego, adiungo) D¹148;
prifitinka (: pržytrafia się. Accidit, euenit, contingit, ujuuenit) D¹151.

su-

sueyliu (: porřadřam. Ordino, dispono) D¹134;
sumustau (: zmyřlam co. Fingo, simulo) D³549;
sutweriu (: řtworę. Creo, condo, formo) D¹176;
suwienint (: ziednoczyć co, ziednoczyć się. Coadunare, unire, redigere in unum) D³545.

uř-

uřduomi (: nadaie komu czego v. Gale) D³186;
uřguldžiu, uřguldineiu (: nakladam. Impono, infumo, impendo, sumptus sup-
pedito item affuefacio) D¹87;
uřgulu (: nalegam. Urgeo, infito, flagito, sollicito) D¹87;
uřweřu ko daug (: nawořę. Accumulo, congero, repleo) D³199;
uřřingiu (: wřtępuie na co. Ascendo, seando) D³489.

c) Įvairūs priešdėliniai būdvardžiai irrieveiksmiai:

apmelotinis (: potwarřliwy. Criminosus, calumniosus) D³337;
ařurubeřinis (: řagranicřny. Extrafinis situs) D³517;
iřleystinis (: wyřwolony. Libertus, manumissus) D³510;
iřřastinis (: rořchodowy. Sumptuarius) D³384;
neklausus (: niepořluřny. Contumax, inobsequens) D³211;
priepultinis (: pržypadkowy. Accidentalisis) D³364;
sukalbetinis (: umowny, řmowny. Pactitius, condictus) D³457;
apsakitinay (: opowiednie. Ex denūtiato) D³268;
atdingtay (: odkrycie. (Adverb:) Detracto velamine) D³246;
ařupayniotay (: zawikłanie. (Adverbi:) Contorte, implicite, perplexe) D³534;
iřtimpusiey (: wypukło, wydęto. Carinatum) D³503;
nedraugiey (: niepořpołu. Diuisim, non simul) D³211;
untoriniey dayktay (: napowietřne řeczy. Res superae, meteora) D³193;
untritoinis (: nařaiutrřny. Posterus) D¹91.

Prieřdėlinių naujadarų pasitaiko beveik su visais lietuvių kalbos prieřdėliais, vartojamais dabartinėje literatūrinėje kalboje ir rytų aukřtaičių tarmėse.

Didžioji dalis pacituotų priešdėlinių naujadarų yra morfemiškai išversti pagal lenkų ir lotynų kalbų žodžių sudaromąsias dalis, pvz.: *apnašlinu* (: ošierocam. Orbo, derelinquo) D¹115; *atduotoias* (: oddawca. Retributor, recompensator) D¹105; *atguldžiu* (: odłożę. Decerpo) D¹106; *ažuguldi-toias* (: żalożyciel. Fundator) D¹209; *daedydineiu* (: dochodzę. Adeo, accedo, aggredior, peruenio) D¹22; *ižduodimas* (: wydatek. Expensa) D¹199; *iβstatau* (: wystawuię. Ad pecandum procliuis) D¹203; *nederiste* (: niegodność. Indignitas) D³204; *nusiuntine* (: poślanica. Nuntia) D³331; *nudaliu* (: udzielam. Communico, participo, imperto, et or, distribuo) D¹185; *perpirkieias* (: prżekupień et prżekupnik. Institor, propola) D¹114; *perdawanoiu* (: prżedaruię. Muneribus corrumpo) D¹142; *paklausinetoiias* (: podśluchacz. Explorator, coricaeus) D¹128; *pauntru* (: podwoiam. Gemino, duplico) D¹128; *prailgis* gen : gio (: prżedłu-żenie. Prorogatio, productio) D³349; *pragaufinu* (: prżymnażam czego. Augeo, adaugeo, affero, do incrementum) D³363; *pridereimas* (: prżystoiność. Decor, decorum, conuenientia) D¹151; *pridaugu* (: prżymnażam. Augeo, addo, adijcio) D¹149; *nedaeis* (: niedośly. Citus, immaturus item quod non ex sententia succedit) D¹93; *nekalbolis* (: niemowlętko. Infans) D³205; *sumustitoias* (: zmyślacz. Fictor, simulator) D³549; *sueyliu* (: porządżam. Ordino, dispono) D¹134; *su-kalbetinis* (: umowny, żmowny. Pactitius, condictitius) D³457; *untritoinis* (: na-żaiutrżny. Posterus) D¹91 ir kt.

Daugeliu atvejų SzDi vertiniai geri, išversti kūrybiškai, atitinka ir lietuvių šnekamosios kalbos ir giminingų lenkų, lotynų kalbų žodžių darybą, pvz.: *atgimimas* (: odradżanie. Disuasio, dehortatio) D³251; *atgimdžiu* (: odradżam žnowu rodżę. Regenero aliquid) D³251; *iždalitoias* (: rozdzielca. Distributor, partitor, diuifor) D¹157; *iβraβas* (: wypis, ekstrakt czego. Apographum) D³502; *iždaweias* (: wydawca. Proditor) D¹199; *pražunga* mažiešne (: grzech powbedni. Minima noxa leuius...) D³79; *ne ižieyžda* (: nieβkodowanie. Imdemitas) D³218; *neklausfa* (: niepoślużenstwo. Cōtumacia, inobedientia, parendi dedignatio) D³211; *nemokštas* (: nieumieiętność. Imperitia, ruditas, ignorantia) D¹97; *su-wienint* (: ziednoczyć co, ziednoczyć się. Coadunare, unire, redigere in unum) D³545 ir kt.

Kai kada K. Širvydas lenkiškus priešdėlinius žodžius išverčia į lietuvių kalbą, visai neatsižvelgdamas į lietuviško priešdėlio reikšmes ir funkcijas, pvz.: *apsfunkinu ku* (: obciażam kogo. Onero aliquę, grauo, aggrauo, deprimio) D³228; *atfifiekiau* (: odprżyśięgam się czego. Eiuro, eiero, abiuro aliquid) D³251; *atfifinklinti križiū βwyntu* (: odżęgnąć się czego. Cruce sacra malum auertere) D³256; *ažutileimas* (: zamilczenie czego. Reticentia) D³523; *nudawimas* (: udawanie, udanie. Commendatio) D³454 ir kt. Dėl to dalis lietuviškų atitikmenų be lenkiško teksto ar paaiškinimų sunkiai suprantama.

Sudurtiniai naujadarai

Sudurtiniai SzDi naujadarai sudaryti beveik pagal tuos pačius sudurtinių žodžių darybos tipus, kurie pasitaiko ir dabartinėje literatūrinėje kalboje.

a) Daiktavardis ir veiksmažodis, pvz.:

auxadaris (: alchimiſta. Chymicus, Chryſopaeius) D³2;
karioſtowis, kariowiete (: oboż. Caſtra, tentorium, ſtatiua) D¹102;

kurpiedaris (: świec. Sutor) D³439;
rubasjuwis (: krawiec. Sartor, farcinator, vestitor) D³128;
waykagimde (: położnica. Puerpera, parturics) D³322;
waykawedis (: pedagog. Paedagogus, formator, instructor puerilium morum) D³288;
žinkladare, waydadare (: fantazja. Phantasia, vis imaginatrix) D³60;
žinkladeia, žinkladaris (: cudotwórca boski. Taumaturgus) D³37.

b) Daiktavardis ir daiktavardis, pvz.:

biławiete (: forū czyje. Forum cōpetens, tribunal) D³63;
iždowiete (: skarbnica. Aerarium, gazophilacium) D¹166;
kieltwuwagiste (: bydłokradztwo. Abactus) D³26;
medžiawilne (: bawełna. Linum xylinum, linum gossipinum, lana xyli, linum e gossipio seu xylo frurice) D³8;
mergawiete (: fraucmer mieysce. Gynaecēū, gyneconitis, idis, virginal) D³64;
protomeyle (: filozofia. Philosophia, studium sapientiae) D³61;
šwinowiete (: ołownia. Plumbifodina) D¹113.

c) Būdvardis ir veiksmazodis, pvz.:

negiwagimis (: pomiotek, martwe dźiecie, porzutek. Abortivus fetus, abortus, us) D³323;
piktadeiste (: złoczyństwo. Focius, maleficium) D¹216;
funkianešis (: ciężarowy. Clitellarius, farcinalis) D³35;
wiltawiliste (: obłudność. Hypocritis) D¹101;
žiematužište (: ściadłość. Corpulentia) D¹174.

d) Būdvardis ir daiktavardis, pvz.:

didžianame (: dwor. Aula) D³56;
mielaširdiste (: miłosierdzie. Misericordia) D¹81;
palodawiete (: nierządny dom, żamtuž. Lupanar, geneum, ganea, ae. f.) D³216;
piktaždžius prieš Diewu, *piktažadžia* (: bluźnierca. Probrofus in Deum, blasphemus) D³19;
šwetimažiemis (: cudzoziemiec. Extraneus, peregrinus, alienigena) D³37.

e) Skaitvardis ir daiktavardis, pvz.:

dwikiele, trikiele (: rozstanie dróg. Biuium, triuium) D³390;
dwiliežuwis (: dwojęzyczny. Bilinguis) D¹28;
kietwirtasufparis (: czworogranny. Quadrangidus) D¹19;
wienamoteris (: iednoženiec. Monogamus) D³88;
wienapardawimas (: jamokupstwo. Monopolium) D³397;
wienawiete (: klasztor. Claustrum, caenobium, monasterium) D³105.

f) Įvairūs kiti sudurtiniai žodžiai: prieveiksmiai ir daiktavardžiai, pvz.:

daug=galibe (: wielmożność. Potentia) D³478; *daugnoreimas* (: chciwość. Auiditas, cupiditas, affectus) D¹10; skaitvardžiai ir veiksmazodžiai, pvz.: *pirmagimis* (: pierworodny. Primo genitus) D¹122; *wienagimis* (: iednorodny. Unigena, unicus) D³87; *wienawaldis* (: iednowładca. Monarcha, unius omnium princeps) D¹46; įvardžiai ir daiktavardžiai, pvz.: *wisagalibe* (: wszechmocność. Omnipo-

tentia) D¹198; du skaitvardžiai: *dewintašimtnafis* (: dšjėwjećsetny. Nongentesimus) D¹29; *pinktadešimtnikas* (: piėćdžjesiatnik. Quinquagenarius) D¹121 ir kt.

Atskirai reikia paminėti žodyne neretai pasitaikantys dvižodžiai ir daugiažodžiai naujadarai, kuriais aprašomuoju būdu vadinami nauji dalykai, reiškiniai ir sąvokos, pvz.:

giwas sidabras (: rtec. Argentum viuum) D¹160;
iubileuŝas, miela wasara (: miłościwe lato. Vulgo jubileus) D¹81;
lankas iŝ muro, iŝ akmeniū dungtis puŝiatūkėy padaritas (: frambuga. Arcus) D³63;
miestas pirmiausias (: stołeczne miaŝto. Urbs regia, ciuitas regia) D³423;
mokslas aplink aptiekos dayktu, aptiekos ŝinia (: aptekarska nauka. Unguētaria) D³3;
nekalbus waykielis (: niemowlątko. Infans) D¹94;
ŝilkukirmele (: iedwabny robak. Bombyx) D¹46;
ŝinia paraykimo ŝunariu (: anatomia. Incisio mēbrorum, ars anatomica) D³2;
ŝmogaus aŝumuŝieias (: meŝobooyca. Homicida, ficarius) D¹78;
ŝmoniu wagis (: ludŝikrayca. Plagiarius) D¹74;
ŝwirŝday inkŝtuofe ir kitur ŝopuli daru didi (: kamieñ choroba. Calculus, lapis) D³93 ir kt.

Vyraujantis SzDi sudurtinių žodžių darybos tipas, kaip ir dabartinėje literatūrinėje kalboje, yra daiktavardžio ir daiktavardžio, daiktavardžio ir veiksmazodžio (ŝis darybos tipas dabar dažnai vartojamas įvairių sričių mokslo ir technikos terminams sudaryti). Kiti sudurtinių žodžių darybos tipai — būdvardžio ir veiksmazodžio, būdvardžio ir daiktavardžio, būdvardžio ir skaitvardžio, skaitvardžio ir daiktavardžio — negausūs.

Dvižodžius ir daugiažodžius naujadarus paprastai sudaro ŝnekamosios kalbos žodžiai. Iš kai kurių aukŝčiau minėtų ir nemintų dvižodžių ir daugiažodžių terminų vėliau susiformavo sudurtiniai žodžiai, pvz.: *giwas sidabras* (: rtec. Argentum viuum) D¹160 — gyvsidabris, *ŝzono kaulas* (: ŝebro. Coŝta) D³540 — ŝonkaulis. Vienas kitas dvižodis ir daugiažodis terminas vėliau buvo pakeistas kitais ŝnekamosios kalbos žodžiais — *nekalbus waykielis* (: niemowlątko. Infans) D¹94 — kūdikis; kitais naujadarais: *miestas pirmiausias* (: stołeczne miaŝto. Urbs regia, ciuitas regia) D³423 — sostinė; tarptautiniais terminais — *ŝinia paraykimo ŝunariu* (: anatomia. Incisio mēbrorum, ars anatomica) D³2 — anatomija.

Vieni sudurtiniai žodžiai yra versti pagal sudedamąsias žodžio dalis iš lenkų ir lotynų kalbų, kiti sudaryti laisviau, savo nuožiūra ir ŝnekamosios kalbos pavyzdžiu.

Didžioji dalis SzDi sudurtinių naujadarų yra sudaryti, verčiant lenkiškus retkarčiais lotyniškus žodžius pagal jų sudedamąsias dalis, pvz.: *dwikiele, trikiele* (: roŝtanie dróg. Biuium, triuium) D³390; *dwilieŝuwis* (: dwoieŝŝyczny. Bilinguis) D¹28; *kieltwuwagiŝte* (: bydłokradŝtwo. Abactus) D³26; *protomeyle* (: fiłozofia. Philosophia, ŝtudium ŝapientiae) D³61; *tieŝalauiŝis* (: prawołamca et prowokaŝca. Legisruptor) D¹139; *wafara=augis* (: latoroŝl, gałąŝka młoda. Turio, planta, germen, ŝtirps, inŝitum, tradux) D³149; *wienagimis* (: jednorođny. Unigenitus, unigena, unicus) D³87; *wienapardawimas* (: ŝamokupieŝtwo. Monopolium) D³397 ir kt.

Kai kurių SzDi vertinių daryba atitinka ir lietuvių kalbos žodžių darybos dėsnius, pvz.: *dwikiele, trikiele* (: roŝtanie drog. Biuium, triuium) D³390; *ŝweti-*

mažiemis (: cudzožemiec. Extraneus, peregrinus, alienigena) D³³⁷; *wienawaldis* (: iednowladca. Monarcha, unicus omnium princeps) D¹⁴⁶; *medžiawilne* (: bawelna. Linum xylinum, linum gossipinum, lana xyli, linum e gossipio seu xylo frurice) D³⁸ ir kt.

Sudurtinių žodžių dėmenys beveik visada lietuviški, išskyrus tik nedaugelį žodžių, kurių pirmasis arba antrasis dėmuo yra nelietuviškas, pvz.: *citražaydis*, unt citros žaydžius (: cytrysta. Citharaedus, citharista) D³³⁹; *historiariašis* (: historyk. Historicus) D³⁸²; *instrumentas murogriowis* (: kuša woienna wielka murowa. Ballista, catapult) D¹⁴⁴; *mašciafudis* (: šloy. Pixis) D¹⁶⁹; *piktadeifte* (: žloczynstwo. Socius, maleficium) D¹²¹⁶; *weydamaynis* (: licemiernik. Hypocrita, pharajita, qui vultu et exterius vestibus magnam, sanctitatem praeferit) D¹⁷².

Kai kurių sudurtinių žodžių tarpe pasitaiko vienas kitas žodis su priešdėliais ir priesagomis pirmajame ar antrajame dėmenyje, pvz.: *kariofstowinis* item *kariofstowintoias* (: obožny. Adiectiu: castrensis subst. mensor, metator, castra metator) D¹⁰²; *negiwagimis* (: pomiotek, martwe džiecie, poržutek. Abortius fetus, abortus, us) D¹³²³; *swetimažiemis* (: cudzožemiec. Extraneus, peregrinus, alienigena) D³³⁷; *žmoga=užmušis* (: mežoboyca. Homicida) D¹⁶⁸ ir kt. Tokie dariniai literatūrinėje kalboje taip pat labai reti.

Priesaginiai dariniai

Iš visų naujadarų SzDi daugiausia yra priesaginių.

a) Daiktavardžiai su priesagomis, reiškiančiomis veikėjus:

-tojas

lietoias (: puškarž co leie džiala. Fusor aeramentarius) D³³⁷⁷;

muštoias (: bitny. Pugnax, pugnator) D³¹⁷;

padetoias kieno, *tikintoias*, *tarpintoias* (: forytarž. (trop:) Promotor alicuius) D³⁶³;

plešitoias, *draškitoias* (: drapiežca. Raptor, praedo, latro, praedator, stoliator) D¹²⁶;

raštoias (: naležičiel et naležca. Inuentor et autor) D¹⁹⁰;

rašytoias vnt ko tiefoy (: instygator. Accusator) D³⁹⁰;

šauditoias (: strzelec. Iaculator, sagittarius) D¹¹⁷⁶.

-inykas

drobinikas (: plociennik. Linteo, onis) D³³⁰⁰;

gielažinikas kariautoias (: kirišnik. Cataphractus, loricatus, cataphractarius, clibanarius, grauis armaturae miles) D³¹⁰³;

iuokinikas (: šmiešek. Sannio, risor) D³⁴¹³;

kniginikas (: kšiegarž. Librarius, bibliopola) D¹⁶⁷;

farginikas (: štražnik. Speculator) D¹¹⁷⁶;

šmarkinikas (: okrutnik. Tyrannus, sanguinarius) D¹¹¹²;

wisotinikas (: katolik. Catholicus) D³⁸⁷;

žayslinikas (: gracž. Lufor, aleator item, musicus, fidicen, citharaedus, lyricen) D¹³⁸.

-ėjas

apfiriėias (: obžarty. Edax, vorax, gulojus) D¹103;
ižwertėias (: wywrociiciel. Euerfor, demolitor) D³509;
pagaweias (: podchwytać, podsluchywacz. Obseruator, speculator) D³307;
pardaweias (: przekupieñ. Propola) D³352;
praštaieias, nusideieias (: grzeźnik. Peccator) D¹40;
neteyjus siekie=ias (: krzywoprzysięzca. Periurus, periuriojus, perfidus) D³136;
tepeias (: smarownik. Unctor) D³343.

-ūnas

gaūnas (: mocarż v. mocny, pan wielki) D³177;
gierunas, lėpunas (: rokoźnik, pieścliw. Voluptuarius homo, delicatus) D³379;
pabegunas (: zbieg. Fugitiuus, perfuga, trās fuga) D³535;
prakielunas (: przełożony. Subst: Praefectus, praefes, praepositus, superior) D³353.

b) Daiktavardžiai su priesagomis, žyminčiomis veiksmą, būseną, padėtį ir kt.

-imas

iširišimas (: wwięzowanie się w maiętność. Ocupatio possessionis ex edicto iudicis) D³491;
waldžioimas (: hetmanienie. Ductus, auspiciu, imperiu ducatus) D³82;
łaymimas (: kondycya aliter fors, fatū) D³117;
štwilpuoimas (: chwist. Strepitus, sibilus) D¹13;
žungstawimas (: postępek. Actio, incejus, profectus) D¹135;
žwelkseimas (: mowność, įkłonność do mowienia. Profluentia, redundantia in dicendo) D³181.

-klas, -klis, -klė

ažuštoklis, ažuštokle (: zastępienie, zaślonienie. Interpositus, us, interiectus, us) D³531;
įaydikle (: igrzyško. Spectaculum, ludus, lusus) D¹47;
apginkle (: twierdża. Munitio, propugnaculum, praesidium) D³450;
gauklas (: nabycie. Consecutio) D³185;
stowikle (: stanowisko. Statio, tabernaculum) D¹174.

c) Daiktavardžiai su priesagomis, žyminčiomis įrankių, buities, namų apyvokos daiktų, įrengimų pavadinimus:

-klė

perškirkle (: przedźielnica. Discerniculum, acus criminalis) D³350;
škaytikley (: liczmany. Abaculi, calculi suputatorii) D³153;
tiesikle (: modla do ustawienia prostego muru, słupów. Perpendicularum) D³178;
įiedikle (: kštalt, forma, figura, wzor. Forma, species, conformatio, simulachrum) D³138;
weyįdikles (: okulary. Conspicilium, oculare vitrum, ocularium specillum) D³263.

-tuve

gintuove (: bašta murowana do obrony. Propugnaculum) D³8;
indetuove (: kapša. Capsa, capsula, capfella) D³96;

paštatuwe (: podstawek. Subiculū, id quod, subijcitur alicui) D³313;
spauštuwe (: prasa papiernicza drukarska etc. Praelum) D³343;
sukintuwe, užtrauktuwe (: klubka abo kłoba budownicza. Trochlea, ae) D³108;
trauktuwe (: winda. Tractoria machina, tractorium organum) D³480;
žibintuwe mariofe (: latarnia morska. Pharos) D³149.

d) Daiktavardžiai su priesagomis, reiškiančiomis vietų pavadinimus:

-tuve

gidituwe (: lekarnia. Locus ubi aegri curatur) D³151;
giertuwe (: karcžma. Caupona, meritorium, bacchanal) D³97;
kirptuwe (: barwiernia. Tonstrina) D³7;
melštuwe (: modlitewnia, modlitewnica, kapliczka. Oratorium) D³178;
muštuwe (: ržežniczy warstat gdžie biją ržež, kutlof. Laniena) D³396;
plaktuwe, bauštuwe (: katownia. Carnificina, supplicij locus) D³99.

e) Konkrečios ir abstrakčios prasmės daiktavardžiai su įvairiomis priesagomis:

-a-

apidara (: oprawa ksiąg, mieczka etc. Integumentum scorteum) D³268;
prikasas (: pržekop v. row, okop) D³351;
sukaba, suwara muro (: ankra. Fibula murorum, aedificiorum) D³2;
ižieyžda (: šžkoda. Damnum, detrimentum, iactura) D³436.

-ja-

ažukalbis (: žamowka. Praetextus) D³209;
kirčio braukis (: cios. Ictus, us) D³35;
prailgis gen: gio (: pržedlūženie. Prorogatio, productio) D³349;
surinkis (: žbior. Collectum, coactura) D³536.

-ybė-

erdwibe (: pržestwor. Laxitas, capacitas) D³357;
kitokibe (: rožność, rožnica. Differentia, diversitas) D³388;
kumibe (: cielištoć. Corpulentia) D³33;
maldibe (: naboženstwo. Pietas, deuotio, cultus in Deum etc.) D³185;
megibe, lepibe (: lubiežność. Molities, illecebra, deliciae, lenocinium) D³158;
pagaulibe, supratibe (: poiętność rožumu. Captus, docilitas) D³317;
tikribe (: ištota. Evidentia, certitudo) D³148.

-ystė-

dwaſingiſte (: duchowienstwo. Status seu ordo ecclesiasticus) D³27;
duoninikiſte (: piekarstwo. Furnaria, panificium) D³292;
meſingiſte (: miešistoć. Carnofitas, corpulentia) D³80;
motiniſkiſte (: maćierzyna. Res materna) D³161;
paniuriſte (: melankolia choroba. Melancholia) D³167;
weykingiſte (: ržetelność. Energia) D³395;
wienatiſte (: iednostayność. Unanimitas, concordia) D³146;
wirtiſte (: kucharstwo. Coquinaria) D³140.

-uonė, -onė

neuſgauguone (: karlica. Nana, pumilo) D³97;

nuterione (: szkoda. *Damnum, detrimentum, iactura*) D³436;
prekione (: iarmark. *Mercatus, nundinae*) D³85;
teplone (: malarstwo. *Pictura, graphis, dis*) D³162;

-*tinis, -tinē*

atmintine (: pamięć, pamiątka. *Memoria, monimentum, monumentum*) D³283;
kaftiniey (: minera, ruda, kopane rzeczy w ziemi, krusce. *Fossilia, metallica, mineralia*) D³174;
mauditine (: kąpiel. *Lauatio, natabulum*) D³96.
pradegtime (: kauterium, apertura. *Cauterium, cauter, causticum*) D³100;
fudine mariku, žwayždes roditine (: Kompas morski. *Pixis nautica*) D³115.

-*umas*

apireyškumas (: okazałość. *Conspicuitas*) D¹111;
aplinkumas (: okoliczność. *Confinium item circumstantia*) D¹112;
peršwarumas (: przeważność. *Praestantia, grauitas*) D¹146.

g) Daiktavardiniai naujadarai su įvairiomis K. Širvydo rečiau⁵ vartojamomis priesagomis:

-*elē*: *kirpele* (: barwierka. *Tonstrix, tonstricula*) D³7;
-*etis*: *elgielis* (: zebranie a żebrze. *Mēdicatio*) D³540;
-*gas*: *ažadagas akiu* (: zapalenie oczu. *Ardor, flagrantia oculorum, inflammatio*) D³525;
-*ienē*: *faldiene aptiekine* (: marcepan. *Marcipanis, panis sacharites*) D³164;
-*ylas*: *rukilas* (: kadzenia materya. *Suffimen, incensum, thymiana*) D³91;
gražilas (: piękrzydło. *Offucia, ae, pigmentum*) D³292;
-*yčia*: *fakitinicia* Dievo žodžio, *mokslinicia* (: kazałnica. *Suggestum, suggestus, us, superior locus, rostra, orum*) D³100;
rukilnčia (: kadźidlnica. *Acerra, thuribulum, batillum*) D³92;
-*ynos*: *ižkasinos* (: kopane rzeczy w ziemi. *Fossilia, orum*) D³119;
-*ynē*: *darine* nuog wietos ing wietu pastūiama murop, pilesp pristatoma (: bašta woienna ruchoma. *Machina bellica, machinatio, ambulatoria turris, subrotata turris, turris mobilis*) D³8;
-*inē*: *apwaline* (: galka. *Globus, sphaera*) D³66;
stebukline (: dźiwowisko. *Theatrū*) D³59;
-*(i)us*: *kierščius* (: mściciel. *Vindex, ultor*) D³181;
-*ka*: *apilayka* (: zaniedbanie czego. *Neglectus us, incuria, neglectio*) D³524;
-*stis*: *mustis g. musties* (: koncept, wymysł, pojęcie. *Conceptio animi, notio, species et cogitatio*) D³117;
nubostis (: przykrżenie się komu. *Vexatio, inquietatio*) D³362;
-*tina*: *teletina* (: cielęcina. *Vitulina*) D³33;
-*vis*: *stowis* (: stan. *Ordo, conditio, constitutum vitae*) D³421.

h) Būdvardiniai naujadarai:

-*ingas*

ašakingas (: ościisty. *Asper, aristosus*) D¹115;
butingas, esingas (: istotny. *Substantialis*) D³90;

⁵ Nelabat produktyvios ir aukščiau minėtos priesagos: -a-, -ja-, -uonē, -onē.

paueyflingas (: przykładny. Bonum exemplum praebens) D¹148;
nuomaruoningas (: kaduk cierpiący. Epilepticus, comitialis homo, caducius) D³91;
teuikšningas (: dźiedźicny. Haereditarius) D¹28;
žinklingas (: cudowny. Monstrosus, prodigiosus, miraculosus) D³37.

-inis, -inė

draugalinis (: cudzołożny. Adulterinus) D³37;
dunginiey (: niebiescy. Diui, coelites, coelicolae, superi) D³201;
giertuwinis (: karczmarski. Cauponius) D³97;
pridetinis (: przydatny, przyczyniony. Adscitus, adscititius) D³361;
nuomaruoninis (: kadukowy. Caducarius) D³91;
rašitoinis (: pisaćski. Scriptorius, literarius) D²296;
regiklinis (: widokowy. Theatralis) D³476.

SzDi priesaginiai naujadarai paprastai sudaryti iš įvairių kalbos dalių — daiktavardžių, būdvardžių, veiksmažodžių, pvz.: *drobinikas* (: plociennik. Linteus, onis) D³300; *maldibe* (: nabożeństwo. Pietas, deuotio, cultus in Deum etc.) D³185; *gaylinikas, smarkinikas* (: tyrant. Tyrannus) D³451; *tikribe* (įstota. Evidentia, certitudo) D¹48; *pabegumas* (: zbieg. Fugitiuus, perfuga, trās fuga) D³535; *bauđitoias* (: strzelec. Iaculator, sagittarius) D¹176 ir kt.

Iš pirminių žodžių sudarytų naujadarų nedaug. Charakteringa, kad K. Širvydas, kaip ir kiti senųjų raštų autoriai, veikėjo vardus (nomina agentis) su priesaga *-tojas* kartais sudarinėdavo iš pirminių veiksmažodžių, pvz.: *lietoias* (: puškarž co leie džiała. Fusor aeramentarius) D³337; *kaštoias* (: kopacz. Fossor) D³119; *muštoias* (: bitny. Pugnax, pugnator) D³17; *woštoias* (: furman. Vector) D³65; *raštoias* (naležiciel et naležca. Inuentor et auctor) D¹90.

Dabartinėje literatūrinėje kalboje veikėjo vardai sudarinėjami tik iš antrinių veiksmažodžių.

Per tris šimtus su viršum metų nuo K. Širvydo žodyno pasirodymo priesagų vartoseną nežymiai pasikeitė.

Priesagos *-tojas, -inykas, -imas, -umas, -inis* darios buvo ne tik K. Širvydo laikais, bet ir dabar. Priesagos *-ūnas, -ienė, -kl-* dabartinėje literatūrinėje kalboje žymiai daresnės, negu K. Širvydo žodyne.

SzDi autorius kai kurias priesagas pavartojo platesne reikšme, negu buvo įprasta jo laikų literatūrinėje kalboje.

Pavyzdžiui, priesaga *-tuwė*, vartojama žymėti ne tik įrankiui, pvz.: *trintuwoe* (: tarka. Cnestron, cnestis, is) D³442, bet ir vietai — *gidituwe* (: lekarnia. Locus ubi aegri curantur) D³151, *kirptuwe* (: barwiernia. Tonstrina) D³7. Dabartinėje literatūrinėje kalboje vietai žymėti dažniausiai vartojama priesaga *-ykla*.

Greta paprastų būdvardinių darinių su priesaga *-ingas*, pvz.: *supratingas* (: dowcipny. Solers, sagax, mentis compos, argutus, ingeniosus) D¹25; *ugningas* (: ogništy. Ignitus) D¹110 SzDi pasitaiko ir neįprastų darinių: *kareywingas* (: boiowy. Bellicus, militaris) D³21; *berkšningas* (: srzeništy. Pruinosus) D¹174; *žwayždingas* (: gwiaździsty. Sidereus, stellaris) D¹41, kurie dabartinėje literatūrinėje kalboje sudaromi su kitomis priesagomis: *-iškas, -uotas, -ėtas*. Matyt, ir kai kurias būdvardines priesagas K. Širvydas per plačiai, netiksliai vartojo.

Iš priesaginių verstinių naujadarų galima paminėti tik vieną kitą ryškesnę pavyzdį, pvz.: *dunginiey* (: niebiescy. Diui, coelitus, coelicolae, superi) D³201;

kunibe (: cielištość. Corpulentia) D³33; *meſingifte* (: mięsištość. Carnofitas, corpulentia) D¹80; *wienifte* (: iedność. Unitas, unio, concordia) D¹46 ir kt.

Iš lenkų kalbos morfemiškai verstų žodžių⁶ daugiausia randame tarp priešdėlinių ir sudurtinių naujadarų. Daugelio morfeminių vertinių atsiradimą reikia aiškinti tuo, kad K. Širvydui, ėjusiam mokslus nelietuviškose mokyklose, nelengva buvo išvengti lenkų ir lotynų kalbų įtakos. Labai geras šių kalbų mokėjimas stebėjo gimtosios kalbos jausmą, ir jis kartais kurdavo naujadarus pagal lenkų ir lotynų kalbų darybos dėsnius, neatsižvelgdamas į lietuvių kalbos žodžių darybos specifiką.

Stengdamasis žodyne pateikti turtingą, įvairią ir suprantamą lietuvišką leksiką, K. Širvydas kai kuriuos naujadarus pateikdavo greta su kitais šnekamosios kalbos žodžiais, perifrastiniais junginiais, naujadarais, skoliniais, pvz.: *tay weykiu*, *tai darau*, *tuo apſieymi*, *aplink to eſmi waykſcioiu*, *tuo pratinuoſi*, *tay weykalaiu*, *darbaluoiu*, *tuo werčioſi*, *unt to iſſirundu*, *iſſiduomi*, *tami trunku* (: *bawię ſię tym*. Hoc ago, hoc verſo, tracto, in hoc hareo, in hoc tempus conjumo, impendo, operam do, vaco, inhaereo, inſiſto, incumbo huic rei) D³8—9, *wilna unt medžio auguntſ medſiatwilne* (: *bawelna*. Lineum xylinum, linum goſſipinum, lana xyli, linum e goſſipio ſeu xylo frurice) D³8; *pirma pradžia dayktu ſwieto, pirmaprade* (: *żywiol*. Elementum) D³559, *katalikas, wiſotinikas* (: *katolik*. Catholicus) D³87; *wienowaldžia, monarchia* (: *iednowiafnoſć et iednowiaďzctwo*. Monarchia, unicuſ principatuſ, imperiuſ abſolutuſ) D¹46.

SzDi naujadarai buvo sudaryti ne vienu metu. Vieni jų sukurti, sudarinėjant pirmąjį žodyno leidimą, kiti — trečiąjį. Trečiasis (1642), ketvirtasis (1677) ir penktasis (1713) leidimai beveik vienodos apimties, todėl juose kartojasi tie patys naujadarai.

Iš mūsų sudarytos SzDi pirmojo ir trečiojo leidimo žodžių lietuviškosios rodyklės aiškiai matyti, kad vieni naujadarai pateikti tik pirmajame arba tik trečiajame leidime, kiti ir pirmajame, ir trečiajame, pvz.:

apgaletinis, apimtinis (: *жwycięſki*. Triumphaliſ, palmaris) D³557;

apgineias, apgintoias (: *obronća*. Protector, defenſor, propugnator, patronuſ) D¹102;

aſuraſaſ (: *запис*. Autographuſ, cautio, cautela, obligatio) D¹210;

aſuraſaſ (*запис*. Tabulae, cautio, praeſcriptio) D³526;

iſďowiete (: *ſkarbnica*. Aerariuſ, gazophilaciuſ) D¹166;

iſďkalba (: *wymowa*. Pronuntiatio, facundia) D¹201;

iſďkalba (: *wymowa, wymownoſć*. Eloquendiviſ, copia dicendi) D³500;

kalawiodariſ (: *miecznik*. Macheropoeuſ) D¹79;

kalawiodariſ (: *miecznik*. Machaeropaeiuſ) D³170;

protomeyle (: *filoſofia*. Philoſophia, ſtuduſ Japientiae) D³61;

praſtaieiaſ (: *grzeſznik*. Peccator) D¹40;

waykawediſ (: *pedagog*. Paedagoguſ, formator, inſtructor pueriliuſ moruſ) D³288;

⁶ Tuo laiku tr lenkų leksikografas G. Knapskis savo žodyne „Thesaurus Polono-Latino-Graecus“ skatino sudarinėti naujadarus, remiantis klasikinėmis kalbomis. Tai nurodo lenkų kalbininkė J. Puzinina, nagrinėjusi G. Knapskio naujadarus, straipsnyje „Neologizmy Grzegorza Knapskiego“, išspausdintame „Poradnik Językowy“, 1955, Nr. 2 (127), Nr. 3 (128).

Didelė dalis K. Širvydo naujadarų buvo prastos darybos, neatitiko lietuvių kalbos žodžių darybos dėsnių, nebuvo pakankamai aiškūs, tikslūs bei patogūs ir todėl lietuvių kalboje neprisigijo, pvz.:

ažuširaudanimas (: žašlonienie. Rubor) D¹110;

farginikas (: stražnik. speculator) D¹176;

apsakimas busiunciu dayktu (: praktyka, opowiadanie przyblych rzeczy. Diuinationio) D³343;

mokslas pilwopenibos (: pašorzyctwo. Parasitica ars) D³286;

rubafiuwis (: krawiec. Sartor, farcinator, vestitor) D³128;

stebukline (: džiwowiſko. Theatrū) D³59;

žmoga=užmuſis (: meſoboysca. Homicida) D³168.

Kai kurie ir geros darybos K. Širvydo naujadarai literatūrinėje kalboje neįsigalėjo, pvz.:

apgintinis (: obronie ūlųący. Tirtelaris) D³235;

atmetalas (: odmiot v. wymiot et odrzutek) D³248;

iųdaweias (: wydawca. Proditor) D¹199;

trintuwe (: tarka. Cneſtron, cneſtis, is) D³442;

patikis (: kredens, kredyt. Fides) D³129;

pirmatis (: prųdek, prųednie mieſce. Principatus, us, primatus, us) D³359;

uųtrauktuwe (: klubas abo kloba budownicųa. Trochlea, ae) D³108.

SzDi naujadarų literatūrinėje kalboje prisigijo palyginti nedaug. Dalį savo naujadarų K. Širvydas vartojo jau „Punktuose sakymų“ (1629, 1644), kur jų žymiai mažiau. Kai kurie „Punktų sakymų“ naujadarai yra kitokie.

Iš bendrų SzDi ir „Punktų sakymų“ naujadarų paminėtini ſie:

gana darimas (: doſųųcųzynienie. Satisfactio) D¹24;

... ir *ganadarimu* aųu iuos nuog kunigo aųumeſtu PS I 160; *inteyka* (: prųſluga. Gratificatio) D³366: ... ſaldi girtibe ir kuno *inteykos*, ... PS II 160; *kauliničia* (: koſnica. Ofſuarium) D³123: Numiri ira ſerkaųu *kauliničia* PS II 112; *laymibe* (: ſcųęſcie. Beatitudo, felicitas, proſperitas) D³434: Nie kiekvienam tay Diewas paſkire aba *laymiby* tokiu dawe PS I 38; *nufiuntinis* (: poſłaniec. Nuntius, internuntius, perlator, literarų) D³331: Kad Dawido *nufiuntinius* Hanonas Karalus Amonitu iųgiedino... PS I 35; *tikibe* (: wiara. Fides) D³475: Nes turi *tikiby*, kuri ira druta ir tikra, ... PS I 224; *toligibe* (: podobieńſtwo. Analogia, ſimilitudo, proportio) D³310: Padarikime ſmogu vnt wayųdo ir *toligibes* muųu... PS I 88 ir kt.

Nors K. Širvydo paskutiniais trim žodynų leidimais (pirmojo leidimo įtaka iki ſiol ryſkiaų nepaſtebėta) naudojoſi daugelis leksikografų, kai kurie vertėjai ir lietuvių kalbos tyrinėtojai, bet didųioji dalis jo naujadarų literatūrinėje kalboje plačiaų nebuvo vartojami. Juos randame tik ſemiaų minimų autorių darbuose.

Daugiausia jie buvo kartojami vėlesnių žodynų sudarinėtojų: Pil. Ruigio (1747), K. Milkaus (1800), G. Neselmano (1851), D. Poſkos (1825), S. Daukanto (po 1850), D. Sutkevičiaus (1835), F. Kuſſaičia (1870–1874), K. Bųgos (1924) ir kt.

Daugelis K. Širvydo žodynų (penktojo leidimo) naujadarų kartu su kita me-dųiaa pateikiami dabar leidųiamame daugiatomyje „Lietuvių kalbos ſodyne“.

Dalį SzDi naujadarų panaudojo XIX a. latvių leksikografas J. Kuſminis (kilimo lietuvis). Jis ne tik panaudojo vieno iš SzDi paskutinių trijų leidimų

lenkų ir lotynų kalbų žodžių registrą savo „Słownik polsko łacinsko litewski“ (Wilno, 1858), bet ir iš lietuviškosios dalies perkėlė kai kuriuos lietuviškus žodžius, jų tarpe ir dalį naujadarų. Be to, K. Širvydo žodyno naujadarų pavyzdžiu J. Kurminis kūrė latviškus atitikmenis¹⁰.

Siek tiek SzDi naujadarų, kaip nurodo J. Lebedys, vartojo pirmojo lietuviško giesmyno autorius S. M. Slovačinskis savo verstinių giesmių knygoje „Giesmės tikėjimui katalickam priderančios“¹¹.

Kai kuriuos K. Širvydo naujadarus citavo, rašydami studijas apie lietuvių kalbą ir jos leksiką, Ks. Bohušas — „O początkach narodu i języka litewskiego“ (1806), I. Kraševskis — „Litwa pod względem zwyczajów i obyczajów“ (1847—1850), J. Karlovičius — „O języku litewskim“ (1875), A. Leskynas — „Die Bildung der Nomina im Litauischen“ (1891), P. Skardžius — „Lietuvių kalbos žodžių daryba“ (1943), B. Larinas — „Краткий исторический обзор литовской лексикографий“ (Лексикографический сборник, вып. II, Москва, 1957) ir kiti lietuvių kalbos tyrinėtojai. Vienas kitas prigijusių lietuvių literatūrinėje kalboje SzDi naujadarų minimas „Lietuvių literatūros istorijos chrestomatijoje“ (1957).

K. Širvydas savo naujadarais užima žymią vietą lietuvių leksikografijos ir literatūrinės kalbos istorijoje. Jis vienas iš pirmųjų savo žodyne siekė lietuvių kalbą prilyginti XVII a. moksle vartojamoms lenkų ir lotynų kalboms.

K. Širvydas uoliai tęsė savo pirmtako, vieno pirmųjų lietuvių raštijos kūrėjų M. Daukšos lietuvių kalbos gryninimo ir puoselėjimo tradiciją ir atliko svarbų vaidmenį lietuvių literatūrinės kalbos vystymosi procese.

Jausdamas didelį lietuviškų terminų stygių, jis sąmoningai ir drąsiai kūrė naujadarus, neretai sumaniai pasinaudodamas šnekamosios lietuvių kalbos ir giminingų lenkų, lotynų kalbų žodžių darybos dėsniais, tačiau kai kada dirbtinai sudarinėdavo gramozdiškus žodžius, netikslus ir ilgus perifrastinius junginius ir net be reikalo atsisakydavo nuo vartotinių skolinių ir tarptautinių žodžių.

Kai kurie SzDi naujadarai įsiliejo į literatūrinę kalbą. Dalis jų, būdami ir geros darybos, negalėjo išplisti, nes lietuvių kalba ligi XIX a. galo nebuvo plačiai vartojama nei mokslo reikalams, nei apskritai kultūriniame gyvenime.

Stropiai parinkdamas lenkų ir lotynų kalbų žodžiams gausius lietuviškus sinonimus, K. Širvydas savo žodyne sukaupe didelius lietuvių kalbos leksikos turtus, labai reikšmingus lietuvių literatūrinės kalbos vystymuisi ir mokslui.

¹⁰ Plačiau žr. D. Zemzare, Piezīmes par dažām latviešu un lietuviešu vārdnīcām. — „Rakstu Krājums veltījums Akademiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam vīna 85 dzīves un 65 darba gadu atcerī“, 633—650, Rīga, 1959.

¹¹ S. M. Slovačinskis, „Giesmės tikėjimui katalickam priderančios (1646)“, pāruošē J. Lebedys, Vilnius, 1958.

НЕОЛОГИЗМЫ СЛОВАРЯ К. ШИРВИДАСА „*DICTIONARIUM TRIUM LINGUARUM*“

К. М. ПАКАЛКА

Резюме

Словарь первого литовского лексикографа К. Ширвидаса „*Dictionary trium linguarum*“, особенно его третье (1642) дополненное издание, выделяется из других литовских словарей XVII—XVIII в. обилием неологизмов.

Литовские соответствия польским и латинским словам К. Ширвидасу пришлось подискать в то время, когда литовский язык в культурной и общественной жизни очень мало употреблялся. В XVII веке литовский разговорный и письменный язык не был столь богат соответствиями русскому, польскому и латинскому языкам, имевшим письменную и научную традиции. На польском языке были составлены такие широко-известные параллельные словари, как словарь „*Dictionarii Quadrilinguis, Latinogermanopolonicograeci*“ (1623—1624) Н. Фолькмара и „*Thesaurus Polono-Latino-Graecus*“ (1621) Г. Кнапского, из которых К. Ширвидас извлек реестр польских и латинских слов (первому изданию из вышеупомянутого словаря Н. Фолькмара, изданного именем его издателя Б. А. Фонтана, третьему — из словаря Г. Кнапского).

Неологизмы К. Ширвидаса составляют:

а) Приставочные слова с приставками *ap-*, *at-*, *ažu-*....: *apwældeimas* (: *opanowanie*. *Occupatio, obseffio, circumseffio*) D³256; *atgimdžiu* (: *odradzam, znówu rodzę*. *Regenero aliquid*) D³251; *ažustoklis* (: *zastapienie, zastonienie*. *Interpositus, us, interiectus, us*) D³531.

б) Сложные слова: *waykawedis* (: *pedagog*. *Paedagogus, formator, instructor puerilium morum*) D³288; *protomeyle* (: *filozofia*. *Philosophia, studium sapientiae*) D³61; *funkianešis* (: *ciężarowy*. *Clitellarius, farcinalis*) D³35; *di-džianame* (: *dwor*. *Aula*) D³56.

в) Двухсловные или многословные: *šilkukirmele* (: *iedwabny robak*. *Bombyx*) D¹46; *ginia paraykimo sunariu* (: *anatomia*. *Incisio mēbrorum, ars anatomica*) D³2.

г) Суффиксальные с суффиксами: *-tojas*, *-inykas*, *-ėjas*, *-imas*, *-tuvé*: *muštoias* (: *bitny*. *Pugnax, pugnator*) D³17; *žayslinikas* (: *gracz*. *Lusor, aleator* item *musicus, fidicen, citharaedus, lyricen*) D¹38; *apsirtieias* (: *obzarty*, *Edax, vorax, gulofus*) D¹103; *žungstauimas* (: *postępek*. *Actio, infecus, profectus*) D¹135; *žibintuwe marioše* (: *laternia morska*. *Pharus*) D³149.

Для всех типов неологизмов (суффиксальных в небольшой степени) характерно калькирование польских, а иногда и латинских слов, например: *pauntrinu* (: *podwoiam*. *Gemino, duplico*) D¹128; *dwikiele, trikiele* (: *rozłtanie dróg*. *Biuium, triuium*) D³390; *žmogaus ažumušieias* (: *mężoboyca*. *Homicida, ficarius*) D¹78; *mefingiste* (: *mięsistość*. *Carnofitas, corpulentia*) D¹80.

Суффиксальные неологизмы образуют самый продуктивный тип. Некоторые суффиксы К. Ширвидасом употреблены неточно, например, суф-

фикс *-tuvé* в словаре К. Ширвидаса обозначает не только орудие, предмет — *trintuwe* (: tarka. *Cnestron, cnestis, is*) D³442, но и место, где что-либо происходит — *gidituwe* (: lekarnia. *Locus ubi aegri curātur*) D³151. В современном литовском литературном языке для обозначения места употребляются слова с суффиксом *-ykla*.

Интересно отметить, что наряду с новыми неологизмами в третьем издании некоторые неологизмы непереносятся из первого.

В современном литовском литературном языке распространилась только незначительная часть неологизмов К. Ширвидаса: *apkafas* (: okop. *Agger, vallum, castra, munitio*) D¹112; *atkirtis* (: odśiecz. *Suppetiae quae obfessis feruntur*) D³252; *iβraβas* (: wypis, ekstrakt czego. *Apographum*) D³502; *kupranugaris* (: wielbłąd. *Camelus, dromas, adis*) D³477; *taligumas* (: podobność. *Similitudo*) D¹127 и др., потому, что многие не соответствовали словообразованию литовского разговорного языка. Только незначительная часть их повторилась в литовских печатных и рукописных словарях других авторов: Ф. Руйгиса (1747), К. Милкуса (1800), Г. Несельмана (1851), Д. Пошки (1825), С. Даукантаса (1851), Д. Суткявичюса (1835), Ф. Куршайтиса (1870—1874), К. Буги (1924) и др.

Большинство неологизмов словаря К. Ширвидаса, кроме первого издания (1629), и в настоящее время фиксируются в многотомном академическом словаре „*Lietuvių kalbos žodynas*“.
